

УДК 811.111'42

ДІАЛЕКТИЧНА ЄДНІСТЬ ВВІЧЛИВОСТІ ТА НЕВВІЧЛИВОСТІ КРІЗЬ ПРИЗМУ ЕКОЛІНГВІСТИКИ

Петренко О. М.

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

У статті доведено єдність понять ввічливості та неввічливості як дуального феномена, який реалізується в процесі спілкування за допомогою певного набору стратегій. Проаналізовано фактори, що впливають на ступінь реалізації (не)ввічливості. Простежено їхній взаємозв'язок із соціальними нормами. Обґрунтовано кореляцію (не)ввічливості з еколінгвістикою.

Ключові слова: ввічливість, еколінгвістика, неввічливість, обличчя, соціальні норми.

Петренко Е. Н. Диалектическое единство вежливости и невежливости сквозь призму эколлингвистики. В статье доказано единство понятий вежливости и невежливости как дуального феномена, который реализуется в процессе общения при помощи набора стратегий. Проанализированы факторы, влияющие на степень реализации (не)вежливости. Прослежена их взаимосвязь с социальными нормами. Обоснована корреляция (не)вежливости с эколлингвистикой.

Ключевые слова: вежливость, эколлингвистика, невежливость, лицо, социальные нормы.

Petrenko O. M. Dialectical unity of politeness and impoliteness from the perspective of ecolinguistics. The article postulates the unity of politeness and impoliteness as a dual phenomenon actualized in the process of communication with the help of a range of strategies. Factors influencing the degree of (im)politeness actualization have been analyzed. Their association with social norms has been traced. Correlation of (im)politeness with ecolinguistics has been proved.

Key words: politeness, ecolinguistics, impoliteness, face, social norms.

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями. Дослідження (не)ввічливості були інспіровані необхідністю пояснення великої кількості феноменів, які містить природна мова, з погляду прагматики. Оскільки мова використовується не лише для передачі інформації, але й створює й підтримує баланс у суспільстві, а також формує взаємовідносини між людьми, міжособистісний аспект використання мови давно відіграє важливу роль у лінгвістиці.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідження ввічливості – неввічливості проводилися у 1970–1980-х рр. у роботах Р. Лакоффа, П. Браун, С. Левінсона та Дж. Ліча. Грунтуючись на принципі кооперації П. Грайса, вчені здійснювали спроби встановити загальні правила використання мови, які могли б урешті-решт пояснити наявні комунікативні варіювання. Ввічливість розумілась як технічний концепт, що пояснює мотивацію індивіда використовувати різноманітні вирази на адресу різних співрозмовників у певних ситуаціях. Р. Лакофф [16, 298] запропонувала «правила ввічливості», що обумовлюють використання мови. П. Браун та С. Левінсон [8] визначили фактори влади, соціальної дистанції та ступінь імпозиції в рамках культурного контексту, що разом впливають на вагомість певного мовленнєвого акту, який становить загрозу «обличчю» (*face-threatening act*). Обираючи відповідну стратегію, мовці мають зважати на бажання адресата зберегти

дистанцію (негативне «обличчя») або долучитися до взаємодії (позитивне «обличчя»), або ж на те й інше одночасно.

Актуальність статті обумовлюється необхідністю розробки комплексного підходу до вивчення комунікативної категорії (не)ввічливості, а також кореляцією зазначеної категорії з новим лінгвістичним напрямом – еколінгвістикою.

Метою статті є обґрунтування дуальності феномена ввічливості/неввічливості.

Завдання статті – здійснити аналіз факторів, що впливають на ступінь реалізації (не)ввічливості, а також простежити взаємозв'язок між об'єктом дослідження та «екологією мови».

Виклад основного матеріалу дослідження. За останні десятиліття згадані вище напрацювання піддавалися значним сумнівам. Перехід до дискурсивної перспективи міжособистісного виміру комунікації призвів до розуміння того, що ввічливість породжується взаємодією в певному контексті. Наразі вчені все частіше фокусують увагу на проблемах виникнення норм відповідності, керуючись якими співрозмовники роблять висновки щодо ввічливості та досліджують зв'язок між цими нормами й тим, як вони впливають на відносини. До того ж розширилися межі дослідження, до спектру вивчення увійшло й поняття неввічливості. Цікавим є той факт, що початкові дослідження неввічливості [9; 13; 15] здійснювались у рамках концепції П. Браун та С. Левінсона шляхом відзеркалення стратегій ввічливості. Сучасні комунікативні студії спираються на ті ж самі теоретичні й методологічні постулати, окреслені в дослідженнях ввічливості [7; 10; 14].

У контексті нашої наукової розвідки ми пропонуємо розглядати ввічливість та неввічливість як дуальний феномен, який реалізується в процесі спілкування за допомогою набору стратегій, покликаних організувати або реорганізувати комунікативний процес в цілому та міжособистісні зв'язки й психологічні стани мовців зокрема. Основоположний діалектичний принцип єдності та боротьби протилежностей як запоруки розвитку підтверджує нерозривність ввічливості та неввічливості й зумовлює неможливість аналізу одного поняття, не розглядаючи інше.

Отже, під ввічливістю ми розуміємо культурно та історично опосередкований дискурсивний принцип, суб'єктивну та оцінну категорію, що обумовлюється прийнятими в суспільстві цінностями й нормами комунікативної поведінки. Дискурсивний / комунікативний принцип ґрунтується на відповідному концепті, що має дуальну сутність ВВІЧЛИВІСТЬ / НЕВВІЧЛИВІСТЬ та реалізується в комунікації через стратегії, спрямовані на регуляцію системи комунікації в цілому (її оптимізацію), міжособистісних відносин та психологічних станів комунікантів шляхом гармонізації та формалізації (конвенціоналізації) комунікативного процесу.

Неввічливість постає як система стратегій, спрямованих на дерегуляцію інтеракції, дестабілізацію міжособистісних стосунків та психологічних станів суб'єктів комунікації, а також комунікації в цілому через порушення культурно та історично обумовлених норм і конвенцій, що існують в суспільстві та підтримуються всіма його членами.

На ступінь реалізації ввічливості / неввічливості впливає декілька факторів: владні відносини, ситуаційний контекст, соціальний контекст, лінгвокультурний контекст, психо-емотивні стани комунікантів на початок комунікації, фактор взаємності. Фактор взаємності є потужним чинником підсилювання конструктивного / деструктивного ефекту в інтеракції. У ситуації ввічливої інтеракції взаємність викликає оптимізацію комунікативного процесу та спонукає суб'єктів до більшої ввічливості, нейтралізує емотивний компонент спілкування та формалі-

зує процес комунікації. І навпаки, в ситуації неввічливої інтеракції взаємність слугує аграватором (*aggravator*) конфлікту, підсилює конфліктогенність ситуації через появу більш емоційного компонента комунікації, негативно забарвленого психоемотивного стану суб'єктів інтеракції та має / може мати негативні наслідки (образ, розрив відносин тощо). Слід зазначити, що ввічливість та неввічливість не завжди інтенціональні. Найчастіше ввічливість має автоматичний характер, сприймається як звичайний, навіть нейтральний, перебіг подій (напр., *small talk*) та привертає до себе увагу тільки в разі порушення такого перебігу, тобто коли стає неввічливістю. Неввічливість також не завжди інтенціональна, оскільки вона може виникати внаслідок комунікативної невдачі, коли адресант несвідомо, ненавмисно порушив певні контекстуальні очікування адресата та замість ввічливості згенерував неввічливість. Крім того, існують псевдоввічливі й псевдоневвічливі стратегії (*mock politeness and mock impoliteness*), принципово відмінністю яких є антагонізм диктума і модуса. Тобто ввічливе за формою висловлювання адресанта не є ввічливим за інтенцією. І навпаки, грубий, різкий, саркастичний коментар у певному контексті може сприйматися як ввічливість та не завдавати шкоди адресатові, оскільки адресант має на меті підтримання дружніх стосунків з адресатом, а не їх розірвання.

Ключовим поняттям у дослідженні (не)ввічливості є обличчя, яке ми розуміємо як ментальну репрезентацію себе, позитивну соціальну оцінку, яку індивід конструює власноруч; вона ґрунтується на власних судженнях та / або судженнях й оцінках інших суб'єктів інтеракції, які індивід отримав у процесі певної взаємодії. Обличчя – це певне уявлення про себе в межах соціально схвалених норм та конвенцій. Обличчя має інтерактивну природу, оскільки воно «спільно конструюється суб'єктами впродовж соціальної інтеракції» [6, 202]. Згідно із соціальними нормами Хелен Спенсер-Оуті [19, 640] обличчя охоплює: 1) якісне обличчя (власне уявлення про особистісні компетенції, здібності, якості, зовнішність – ознаки, що безпосередньо вплива-

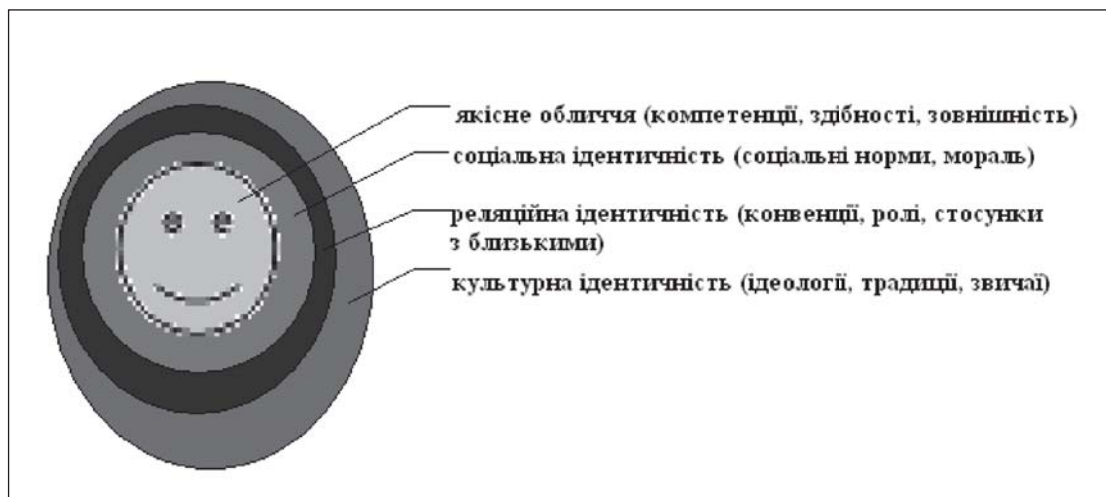

Рис. 1. Схематичне зображення концепції обличчя та його складових

ють на власну самоповагу) [*quality face*] [21, 540]; 2) соціальна ідентичність (власне уявлення про себе відповідно до соціальних норм, моралі, соціальних ролей та суспільної значущості) [*social identity face*], що безпосередньо пов'язана з груповими практиками (етнічною, релігійною, професійною) [20, 106]; 3) реляційна ідентичність (уявлення про ролі, стосунки з близькими, права та обов'язки в близьких стосунках; дистанція – зближення, рівність – нерівність) [*relational face*] [18, 15]. Вважаємо, що до такої концепції слід залучити четвертий компонент – культурну ідентичність, представлену національно-культурною ідеологією, традиціями, звичаями тощо. Оскільки уявлення про соціально приємні теми та соціально заборонені теми формуються на національно-культурному рівні, то долучаємо і їх до культурного рівня (див. рис. 1).

На схемі обличчя представлено як складний конструкт, що має декілька нашарувань, які варіюються залежно від їхньої емотивної важливості для особистості: найбільш важливі та уразливі розташовані в центрі, а найменш уразливі – на периферії. Атака на центральні компоненти здатна завдати найбільшу загрозу обличчю, атака на периферійні – найменшу.

Так, традиційна концепція ввічливості підкреслює раціональність і самозацікавленість та припускає, що ввічливість є раціональним вибором усіх членів суспільства. Неввічливість не заохочується, оскільки вважається, що комуніканти, залежно від певного контексту, намагаються діяти таким чином, щоб їхня комунікативна поведінка не сприймалася як неввічлива.

Отже, неввічливість вважається ірраціональністю, порушенням сподівань, уявлень про результат певних подій та сприймається негативно, оскільки викликає почуття невпевненості та небезпеки. Сподівання суб'єктів інтеракції невід'ємно пов'язані з почуттям та очікуванням певної справедливості в соціальній організації і формуються відповідними соціальними та національно-культурними, авторитарними стандартами поведінки (соціальними нормами, соціальними конвенціями та культурними конвенціями).

Соціальні норми (соціальні конвенції) [5, 17] розуміємо як авторитарні стандарти дій, що підтримуються певною соціальною групою, вважаються обов'язковими для виконання всіма її членами та мають результатом позитивну або негативну оцінку поведінки (як відповідної або невідповідної таким стандартам).

Соціальні норми обумовлюють певну поведінку та / або дії в певному контексті й позитивно оцінюються (кваліфікуються як ввічливість), коли такі дії конгруентні зафіксованим конвенціям, або оцінюються негативно (кваліфікуються як неввічливість) у випадку інконгруентності таких дій до встановлених конвенцій [12, 220]. Конвенції як загальноприйняті принципи поведінки в певних обставинах пов'язані із раціональним вибором суспільства та необхідністю в соціальному конформізмі. Суб'єкти комунікації підкоряються встановленим соціальним правилам на підставі власних інтересів та / або заради уникнення санкцій, тому існує необхідність

у соціальних нормах. Крім того, ідеться не тільки про власний інтерес, але й про взаємний інтерес до підтримки обличчя один одного [8, 60], що слугує підґрунтям принципу ввічливості та кооперації, оскільки загроза обличчю може привести до зворотньої загрози. Таким чином, адресант теж зацікавлений у підтримці обличчя адресата, оскільки агресивні дії викликають вірогідні зворотні дії стосовно його власного обличчя. Регулярність поведінки створює певні соціальні очікування, що викликають у суб'єктів інтеракції почуття впевненості та соціального захисту [17; 11, 97].

Дж. Калпепер виокремлює такі базові соціальні норми, характерні для англосаксонської лінгвосоціальної спільноти, на підґрунті яких формуються певні соціальні очікування: 1) справедливість (*the equality social norm*); 2) взаємність (*the reciprocity social norm*); 3) соціальна відповідальність (*the social responsibility social norm*) [9, 37].

Таким чином, процес контекстуальної інтерпретації повідомлення як ввічливого або неввічливого має інференційну природу: кінцевий конструкт є характеристикою інтерпретатора (див. рис. 2). На характер інференцій суб'єктів інтеракції впливають соціальні та культурні норми й конвенції, що формують різні шари ідентичності особистості. Усі ці нашарування складають унікальну ергономіку обличчя як певного ментального конструкта, соціально-позитивного уявлення особистості про себе, свої здібності, зовнішність, професійну, релігійну, міжособистісну та культурну приналежність. На його базі особистість конструює певні очікування щодо власної поведінки та поведінки інших суб'єктів інтеракції й формує оцінку таких дій. Якщо дії адресанта відповідають ustalеним нормам та конвенціям адресата, то останнім такі дії кваліфікуються як конформізм. Вони гарантують певну передбачуваність у комунікації (а значить, стабільність та безпеку системи в цілому) і сприяють гармонізації міжособистісних стосунків та психоемотивних станів комунікантів. І навпаки, у випадку невідповідності такі дії оцінюються негативно – як неконформізм, девіація, оскільки вони не вписуються в межі ustalених норм, а отже, наслідки таких дій непередбачувані, вони викликають нестабільність системи, потенційну небезпеку, дисгармонію міжособистісних стосунків та деструктивно впливають на психоемотивні стани комунікантів.

На нижченаведеній схемі ввічливість / неввічливість – це дуальний конструкт у формі сполучених посудин, де індекс тиску визначається факторами обличчя, соціокультурних норм, очікувань, контекстів тощо. Діаметр посудини «ввічливість» більший, оскільки будь-яке суспільство тяжіє до стабільності, конформізму, гармонії, тобто до кооперації та ввічливості як базових інструментів досягнення соціальної стабільності. Відповідно діаметр посудини «неввічливість» набагато менший, оскільки він відображає нестабільність соціально-комунікативної системи та є фактором балансу. Розуміючи деструктивні комунікативні наслідки неввічливої поведінки, суспільство обов'язково тяжіє до ввічливості.

У комунікації можливі комунікативні невдачі. Випадковий акт загрози обличчю – це невдала ввіч-

ливність, тобто спроба використання певного ввічливого комунікативного акту, який завершився невдачею. Суб'єкт інтеракції може невдало оцінити ступінь ввічливості свого висловлювання в певній ситуації та образити іншого суб'єкта. При цьому спільність структурованого досвіду комунікантів (соціального, соціально-культурного), що активується мовною формою, забезпечує продукування адресантом висловлювань, зрозумілих для інтерпретатора, та сприяє запобіганню об'єктивації неввічливості.

Рис. 2. Дискурсивна організація ввічливості / неввічливості

На наш погляд, дослідження (не)ввічливості корелює з новим науковим напрямом у лінгвістиці, що останнім часом набуває все більшої популярності, – еколінгвістики. Родоначальником поняття «екологія мови» вважають Е. Хаугена, який у 1970 р. пояснив, що екологію мови можна визначити як науку про взаємовідносини між мовою та її оточен-

ням, де під оточенням розуміється суспільство, яке використовує мову як один зі своїх кодів. Мова існує лише в свідомості мовців та функціонує у взаємовідносинах з іншими мовцями та з їхнім соціальним і природним оточенням. Екологія мови залежить від людей, які вивчають її, використовують та передають іншим людям [4, 66].

Найбільш точне визначення цієї науки було сформульовано Н. Н. Кіслициною. Еколінгвістикою прийнято називати один із сучасних наукових напрямів у галузі мовознавства, який сформувався на перетині соціального (співвідношення соціальних та мовних структур у процесі розвитку мислення на різних ступенях етногенезу), психологічного (проблеми мовленнєвої взаємодії) та філософського (прояв у мові найбільш загальних властивостей і закономірностей розвитку суспільства та пізнання) напрямів у лінгвістиці [2].

А. П. Сквородніков вважає, що еколінгвістика пов'язана з вивченням факторів, які негативно впливають на розвиток та використання мови, а також із пошуком шляхів і способів збагачення мови та вдосконалення практики мовного спілкування [3]. А. А. Бернацька з-поміж інших виділяє в екології мови інтралінгвальний аспект, який пов'язує її з культурою мови, стилістикою, риторикою, включає дослідження порушень правильності, ясності, логічності та інших комунікативних властивостей мови [1].

У соціокультурному вимірі еколінгвістики мовленнєва взаємодія покликана формувати соціальні відносини. Не останню роль у цьому процесі відіграє дотримання принципу (не)ввічливості з метою гармонізації чи дисгармонізації інтеракції та міжособистісних стосунків.

Висновки та перспективи подальших досліджень у цьому напрямі. Підсумовуючи вищесказане, необхідно підкреслити, що виникнення еколінгвістики зумовлене необхідністю вирішення проблем взаємодії між мовою, людиною та природою. Еколінгвістика охоплює надзвичайно різноманітні наукові праці. Подальші дослідження в цій царині можуть зосереджуватися на аналізі дуального феномена ввічливості / неввічливості з акцентом на соціокультурних та контекстних аспектах комунікації крізь призму еколінгвістики, яка розглядає соціальні проблеми мови з метою оптимізації спілкування. Такі ідеї видаються перспективними як для вирішення лінгвістичних питань загалом, так і для екологічної проблематики зокрема.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бернацкая А. А. О трех аспектах экологии языка / А. А. Бернацкая – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.russian.slavica.org/article433.html>.
2. Кислицына Н. Н. Эколингвистика – новое направление в языкознании / Н. Н. Кислицына [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.crimea.edu/tnu/magazine/culture/culture37/part1/zip/kislitsina.zip>.
3. Сквородников А. П. Экология современного русского языка и роль средств массовой информации в этом процессе / А. П. Сквородников [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://gazeta.sfu-kras.ru/node/307>.
4. Шапочкин Д. Р. Категория экзистенциальности как важная составляющая экологической системы языка / Д. Р. Шапочкин // Матер. междунар. науч.-практ. конф. (Тюмень, 11–13 ноября, 2010 год). – Тюмень, 2010. – С. 65–71.
5. Anderson E. Beyond homo economics: New developments in theories of social norms / E. Anderson // Philosophy and Public Affairs. – 2000. – Vol. 29 (2). – P. 170–200.
6. Arundale R.B. Relating / R.B. Arundale // Interpersonal Pragmatics. – Berlin : Mouton De Gruyter, – 2010. – P. 137–167.
7. Bousfield D. Impoliteness in Interaction / D. Bousfield. – Amsterdam : John Benjamins Publishing Company, 2008. – 277 p.

8. Brown P. Politeness: Some Universals in Language Usage / P. Brown, S.C. Levinson. – Cambridge : Cambridge University Press, 1987. – 357 p.
9. Culpeper J. Impoliteness: Using Language to Cause Offence / J. Culpeper. – Cambridge : Cambridge University Press, 2011. – 292 p.
10. Culpeper J. Reflections on impoliteness, relational work and power / J. Culpeper. – Berlin : Mouton de Gruyter, 2008. – P. 17–44 p.
11. Fiske S. Social cognition / S. Fiske, E. Taylor. – Berkshire and New York : McGraw-Hill. – 1991.
12. Fraser B. Perspectives on politeness / B. Fraser // *Journal of Pragmatics*. – 1990. – № 14. – P. 219–236.
13. Kienpointner M. Varieties of rudeness. Functions of Language / M. Kienpointner. – 1997. – № 4. – P. 251–287.
14. Kleinke S. Interactive aspects of computer-mediated communication: "Disagreement" in an English-speaking and a German-speaking public news group / S. Kleinke // In S. Tanskanen, L. Helasvuo, M. Johannson, and M. Raitaniemi (eds.), *Discourses in Interaction*. – Amsterdam : John Benjamins Publishing Company, 2010. – P. 195–222.
15. Lachenicht L.G. Aggravating language: A study of abusive and insulting language / L.G. Lachenicht // *Papers in Linguistics: International Journal in Human Communication*. – 1980. – № 13 (4). – P. 607–687.
16. Lakoff R.T. The logic of politeness, or minding your p's and q's / R.T. Lakoff. – Chicago : Chicago Linguistics Society, 1973. – № 9. – P. 292–305.
17. Opp K.-D. The evolutionary emergence of norms / K.-D. Opp // *British Journal of Social Psychology*. – 1982. – № 21. – P. 139–149.
18. Spencer-Oatey H. Face, (im)politeness and rapport / Spencer-Oatey H. // *Culturally Speaking Second Edition; Culture, Communication and Politeness Theory*. – London, U.K. / New York, NY, U.S.A. : Continuum International Publishing Group, 2008. – P. 11–47.
19. Spencer-Oatey H. Identity, face and (im)politeness / H. Spencer-Oatey // *Journal of Pragmatics*. – 2007. – № 39(4). – P. 635–638.
20. Spencer-Oatey H. (Im)Politeness, face and perceptions of rapport: Unpackaging their bases and interrelationships / H. Spencer-Oatey // *Journal of Politeness Research*. – 2005. – № 1 (1). – P. 95–119.
21. Spencer-Oatey H. Managing rapport in talk: using rapport sensitive incidents to explore the motivational concerns underlying the management of relations / H. Spencer-Oatey // *Journal of Pragmatics*. – 2002. – Vol. 34 (№ 5). – P. 529–545.